

Magyar gazdaságtudomány

III.

1. A magyar tanyát lényegének felismerésével akként illesztetjük a gazdaságelmélet fogalmai közé, hogy az egyes tanyát mezőgazdasági termelés üzeméül, amelyben az ottlakás csak esetleges és ideiglenes, a tanyavidéket pedig az ilyen termelés telepéül határoztuk meg és rámutattunk arra, hogy a tanya így körülírt minősége a gazdasági funkciók sajátos elválásának eredménye: a város és a városi ház fogyasztási és bizonyos termelési funkciója kiegészíti a tanya mezőgazdasági termelését. Egyszóval a tanya a városával, illetve a falujával a gazdasági funkciók megoszlása alapján szerveződött egységet képez.

Külsőleges megfigyelés számos olyan jelenségekre mutathat azonban rá, melyek a falusi házzal egyértelmű termelő-fogyasztó üzemek halmazául tünteti fel a tanyatelepeket. Előző fejtegetéseinkben már utaltunk a mezőgazdasági termelés természetéből folyó kényszerűségekre, melyek azt idézik elő, hogy a mezőgazdasági termelő üzem minden termelési rendeltetése és berendezettsége ellenére hosszabb-rövidebb ideiglenességgel lakásul is szolgál. Ezen kényszerűség mellett is tény azonban, hogy a kinnlakás soha sem végleges és eképen a tanyák szerepe végül is az, aminek megjelöltük.

Az a tény azonban, hogy egyes, kezdetben termelési üzemül szolgáló és csak ideiglenesen lakott tanyák idővel végleges lakóhelyekké, tehát a falusi házhoz hasonló termelő-fogyasztó üzemekké lettek, indokolja azt a feltevést, hogy a tanyák jelenlegi termelő szerepe nem átmeneti állapot-e és csak út affelé, hogy faluszerű telepekké váljanak. E föltevés mellett szól még az a körülmény is, hogy a kitelepülés (tanya építése még nem település) egyre jelentékenyebb és helyenként teljesen átformálja a tanyák képét.

Százados fejlődés vonalában bizonyosan lehetséges olyan átalakulás, mely részleges kinntartózkodással indul és idővel végleges kitelepüléssé válik. Ez is azonban csak lehetséges fejlődési irány és semmi valószínűsége nincs annak, hogy a magyar tanyák ilyen kifejlés felé haladjanak. Bizonyos ellenben, hogy a jelenleg érvé-

nyesülő kitelepülő irányzat könyörtelen gazdasági kényszerűségek következménye s mindenkor a rendszer ellen való cselekvés tudatával és a visszatérés szándékával történik. Minden esetben, ha csak szűkösen is, de megvan a gazdasági lehetőség, vagy ezt pótolja a többi családtag; áttörtetlenül érvényesült a jellemzett funkció-megosztás. A tanyák alapításától számított 4—5 nemzedékben is változatlanul az az elv érvényesült, mely a tanyák alapításában megnyilvánul, minden okunk megvan tehát arra, hogy a tanyák jelenlegi gazdasági rendeltetését ne fejlődési átmenetnek, hanem egy megszilárdult rendszernek tekintsük. (Más kérdés, hogy egy esedékes gazdaságpolitika milyen irányt szab a további fejlődésnek. Mindenesetre azonban a gazdaságpolitikának adott tényezőül kell számításba venni a kifejtett és a kifejtendő végleges állapotot.)

Mielőtt véglegesen elhagynánk az elméleti elgondolások területét, alkalmas példaképen a nyugat- és észak-európai szórványtelepülések és a magyar tanya gazdasági strukturabeli különbségére kell rámutatnunk.

Észak- és Nyugat-Európa egyes vidékein, továbbá az Alpokban csaknem mindenütt a mi tanyáinkhoz hasonló települési formával találkozunk. A kelták, frizek, germánok és finnek ősi településformája a családonként való különtelepülés a művelhető földterületen. Ezen Einzelhof-nak nevezett települések és a magyar tanya között egyetlen fölületi azonosság, illetve hasonlóság áll fenn: mindkettő a termőföld egy-egy darabján magában álló épületcsoport és együttességében szétszórt településnek (Streusiedlung) a képét nyújtja.

A megtelepítő fölületi egyezés alatt azonban lényegbevágó különbségeket találunk. Az Einzelhof mindenütt eredeti településforma. Az eredetiség azt jelenti, hogy nem valamely egyszeri letelepülés után beállott kényszerűség idézte elő a szétszóródást, hanem etnikai, földrajzi és társadalmi okok hatásaképpen az illető nép családonként egy-egy magában álló lakó- és termelőkeretbe települt már a megszállás alkalmával. Ezzel szemben a magyarság az eredeti kisfalvas alföldi település szétrombolása után mintegy kényszerűségből építette tanyáit nem újabb településformául, hanem termelési megoldásul.

A nyugati különtelepülés „település“ a szó teljes értelmében. Termelőüzem és végleges lakóhely a legteljesebb egységben. A falusi ház is termelő-fogyasztóüzem egyben, azonban egyfelől a termőföld távolsága, másfelől a csoportos együttélés mind a termelés és fogyasztáson belül, mind pedig a kettő között lehetővé tesz, sőt kényszerűen előír bizonyos differenciálódást. Ezzel szemben az Einzelhof még fokozottabban egységes életkeret. Egy-egy család termelésének és fogyasztásának oly mérvben osztatlan egysége, amilyen egyáltalán csak lehetséges a foglalkozások elkülönödését eredményező munkamegosztásos társadalomban. Ezen egységnek beszédes külső jellemzője e települések kiemelkedő háztípusa: a tömbház.

Egyetlen épülettömb a termelés és fogyasztás üzemét egyesíti egy föld alatt. A lakó- és gazdasági épületek tökéletesen egybeépítve és mégis elválasztva napnál világosabban bizonyítják a ház együttesen termelő-fogyasztó szerepének a tényét és bizonyos elválasztásnak, elkülönülésnek a követelményét.

Az Einzelhof teljes település minőségével szemben áll a magyar tanya termelői rendeltetése és az ottlakás ideiglenessége, továbbá organikus kapcsolata a várossal, illetve a városi házzal. A különbség lényeges és félre nem érthető: *a nyugateurópai Einzelhof szétszórta falu, a magyar tanya ellenben gazdasági funkciók szerint megosztott falu*. Hasonlatos ellenben a mi tanyáinkhoz az olaszok campagna-ja és a déli szlávok és románok magyar néven nevezett szállása, továbbá a magas hegyvidékek különféle Hütte-i.

A magyar tanya és a nyugateurópai különtelepülések oly nagymértékben telepalkatok, hogy közöttük az átmeneti formáknak egész skálája lehet, mint lehetséges és tényleg előforduló településrendszer.

A termőföld egy-egy tömbjén magábanálló Einzelhof a legelemibb termő-lakóegység. A települési összejt, mely magasabb egységben laza és széthulló: ha falunak tekintjük, úgy csak szórványos falu.

Egy fokkal összetettebbek a több Einzelhof különböző elvű egyesüléséből keletkező zárt faluegységek: a tömbfalvak. Nevezetességük, hogy a termőföld tömbszerű egysége változatlanul megmaradt, azonban az ily tömböknek nem külön-külön közepén áll az épületcsoport, — hanem valamelyik egymással érintkező szélén, általában falu keletkezhet anélkül, hogy a lakóház elszakadna a termőföldtől. Ez a falu-alkat zárt forma, oly értelemben, hogy a csoportosulás elvéhez képest csak egy meghatározott nagyságot érhet el. Iskola-példája az ilyen falunak: a szlávok körfaluja: a kör nem tágítható. Hasonló a kiöblösített szláv és germán Angerdorf. Bizonyos mértékig kivétel a sorfalu, mely láncszerűen, tetszésszerűen nyújtható.

Tetszés szerint tágítható faluegységek csak úgy keletkezhetnek, ha a termőföld elszakíttatik a lakóháztól s nem az egységes földtömb valamelyik részén helyezkedik el a lakó-termelőház, hanem külön csoportban a falusi belterületen a házak és udvarok, külön csoportban a külterületen a földek táblái. Halmazfalunak nevezhető ez a telepalkat és ősalakja a germán Gewanndorf. Az ilyen képen kitágult kötetlen faluk kiterjedésének azonban szintén határa van: csak addig bővíülhet, amíg a termőföldek oly távolságokra esnek, hogy azt napi ki-hazajárással meg lehet közelíteni. Ezentúl ez a faluelv nem enged kiterjedést.

Egészen más elv engedi meg a falunak a további növekedését és pedig a tanyarendszer. Azáltal, hogy a távoleső termőföldön rendeztetik be a termelés a szükséges lakással egyetemben, további árnyokig nyílik meg a falu növekedésének útja. Az ilyen tanyás falvak

egészen fantasztikus nagyságokra növekedhetnek és a mezőváros sem más lényegében, mint ilyen tanyásfalu.

2. Az a törekvésünk, mely a tanya lényegének a megragadását célozza, a tanya konkrét változatainak előadása során ölt testet megfogható alakban. Egyúttal azonban próba alá is vettetnek a látszólag távoli elvontságukból nyert (tényleg azonban nagyon is közel és eleven élményekből fakadó) fogalmak és megkülönböztetések: elvállik, hogy az alkalmazott gazdaságelméleti szempont képes-e jól megmagyarázni a magyar tanya jelenségeit, vagy legalábbis kielégítőbben, mint egyéb szempontú kutatások.

Egyet mindenestre nyújt a gazdasági szempont alkalmazása a legelső lépésnél: lehetővé teszi az őstermelés különféle ágaiba tartozó tanyaszerű jelenségek egységes szemléletét, sőt ezen túlmenően minden külterületi termelőegység egyértelmű szemlélését és ebből folyóan az összehasonlítás lehetőségét. (Egészen távoli jelentősége a települések gazdasági szemléletének, hogy mindennemű településformát egységes és termékeny szempontból avval az eredménnyel világít meg, hogy a gyakorlati alakítás munkájának használható adatokat szolgáltat.) Minden tanyaszerű jelenségek egységes gazdasági vizsgálata az egyes őstermelési ágak üzemének etnikai és építéstechnikai különbségei felett rávilágít mind e jelenségek egyértelműen termelőüzem mivoltára s kiküszöböli az eltérő termelést szolgáló tanyák külsőségekre épített külön-külön magyarázatát.

Tényelőadásunk kiindulásául az a felismerés szolgálhat, hogy a magyar tanyavidékeken a tanyáknak minden termelési ágbeli példáit föllelhetjük. Az előadás sorrendje pedig legcélszerűbben a termelési ágak fejlettségi sorrendjéhez igazodhat: sorjában a halász, pásztor szántóföldi és kerti tanyák.

A halásztanyák ősi és adekvát formái a tanyás megoldásnak. A halászati termelés könyörtelenül helyhez kötött és pedig távoli területekre kiterjedő helyekhez. Viszont a halászati termelés egyoldalúsága, továbbá a közlekedés időnként való akadályozottsága (jégzajlás, fagy) meggátolják azt, hogy a halászzal foglalkozók Ein-elfhof-szerű lakóhelyeket építsenek. Így áll elő szükségszerűen a tanyás megoldás: vízparti falvak halászhajók alkalmas helyeken vízparton tanyázó helyeket építenek maguknak (Itt mutatunk rá a magyar tanya-szónak a közhasználatú és eredeti értelmére: tanyázni, tanyát verni ideiglenesen, valamilyen különös céllal megállapodni, megszállni), helyenként egészen kezdetleges tákolmányt, helyenként állandó épületeket. Sőt továbbmenve, a halászhajók (tököshajó, bárka) sem egyebek, mint vízi tanyák: a halászat instrumentumait magukban foglaló termelőüzemek. Raktár a hal és halászó eszközök számára s ideiglenes lakás a halász számára.

Bizonyos, hogy nincs különös gyakorlati jelentősége a halásztanyáknak, a Duna—Tisza, Maros, Kőrösök mentén léteznek elenyészően csekély számban, az elméleti tanulság okából azonban, nem érdemtelen felemlítésük.

Hasonlóan ősi és kezdetleges formái a tanyás megoldásnak a pásztortanyák. A túlnyomó állattenyésztés korában jelentékeny szerepet játszottak az Alföld gazdasági életében és ősei lettek a mai tanyáknak. A ma is meglévő pásztortanyák nem ugyan a szerep lényegében, de egyes külsőleges jellemvonásokban különböznek a régiektől, mindazonáltal nagyobb történeti jelentőség és elméleti tanulság végett amazoknak az értelmét fejtjük ki.

A 18. században az alföldi nagyfalvak és mezővárosok pusztákba vesző határa általában legelő volt s csak szigeteket képeztek a szántók, viszont a század végétől kezdve a szántók összefüggő övvé növekedtek s a legelők váltak szét külső és belső legelőkke. A belső legelő a használati jóságok legelője volt s napi ki-bejárással az állomány nem szakadt el a falutól, várostól. Ellenben a külső legelők öre s korábban az egész összefüggő pusztaság állandó, illetve tartós tartózkodási helyeül szolgált az állatállománynak s szükség-szerűen a gondozó népességnek is. Előállott tehát az a helyzet, hogy az állattenyésztő termelés szükségszerű színhelye nem esett egybe a termelők lakóhelyével. A gazdasági funkciók között fennálló területi feszültség nem oldódhatott meg aképpen, hogy a lakóhely kövesse a termelőhelyt, mert e rideg állattartás magában nem képez-hette alapját egy teljes kitelepülés kialakulásának, hacsak nem vándorló nomád település az. Ez időben azonban az alföldi parasztság ezen a gazdasági fokon már felülállt még a török utáni leromlottságban is. (Hogy igénye volt városra, az bizonyítja, hogy a veszély elmúltával sem hagyta el.) Ilyen feltételek között következett be, mint egyedüli megoldás, a termelés és a lakás funkcióinak sajátos megoszlása: a pásztor tanyák kialakulása. A tanya fizikai állománya a hordozható cserénytől, az emberi lakásul és az állatok befogadásául egyaránt szolgáló tüzelős ólakon keresztül a tisztán emberi lakásra épült tanyaházig s a külön épült karámgig igen változatos volt. Tökéletesen egyforma volt azonban a gazdasági szerep, melyet a pásztortanya betöltött: a városban-faluban lakó gazdák állatait gondozó termelőüzem volt s a pásztornépesség is csak a termelés szükségleteihez mérten tartózkodott ez üzemekben. Lakásuk a pásztoroknak is a városban-faluban volt s szabad idejükben maguk is ott tartózkodtak.

További részleteknek az előadása teljesen fölösleges a gazdasági strukturában elfoglalt szerep megítéléséhez: a pásztortanyák épolý értelemben voltak a mezőgazdasági termelés elkülönült üze-meí, mint a szántóföldi tanyák s ugyanúgy képeztek organikus egy-séget a várossal-falual, melyhez tartoztak, mint későbbi utóduk. Sőt az állattenyésztés természetéből folyó kevesebb kötöttség révén még tisztábban mutatják a funkciómegoszlást, mint a szántóföldi tanyák.

Amit ma tanya és tanyarendszer alatt értünk, az elsősorban a szántóföldi tanya. Számra, múlt és jövőbeli gazdasági jelentőségre

nézve valóban a legfontosabb tanya s így indokolt, hogy kimerítőbben foglalkozunk vele.

A történeti kialakulásnak csak néhány főbb mozzanata tartozik érdeklődésünk körébe. Tudnunk kell, hogy a tanyák kialakulásának kényszerítő feltétele volt a szántóföld távolsága a lakóhelytől — a közelebbi részek legelőül szükségeltettek — és elsősegítő feltétele volt a familiaszerűen kiterjedt paraszt családi közösségek fennállása. Legfőképpen e két ok határozta meg a tanyák minőségét. A szántóföldi növénytermelés és a félig szilaj állattenyésztés üzeméül; a családhoz tartozó felnőtt fiúk és fogadott cselédek munkahelyéül keletkeztek a tanyák s alapításuk csak annyit változtatott az illető család lakóházán, hogy a termelés szolgálata alól nagyrésztben mentesítette. Változatlanul lakóházul maradt azonban továbbra is az ott honmaradtakra, nemkülönben az ideiglenesen kiköltözöttekre.

A szántóföldi tanyák kialakulásának kezdő idejéül a 18. század közepét tekinthetjük.

Fontos még néhány 19. századbeli történeti változás, melyek a tanyáknak a mai fejlődési irányt megadták. Ezek pedig: a legelők feltörése, mely a tanyáknak a távolabbi területre való kiterjedését eredményezte, a nemzetiségi családi kapcsolat felbomlása, mely a tanyák önállósodása s fokozottabb lakottsága felé vezetett, végül a mezőgazdasági termelés intenziválódása, az utóbbiakhoz hasonló következményekkel.

Eltérő történeti, etnikai és földrajzi adottságok azt idézték elő, hogy az általánosságban egy nyomon haladó magyar tanyarendszer vidékenként eltérő változatokat alakított ki. Nagy különbség nincs, változat sem sok van, mindamellott az egyes típusok külön-külön bemutatása célszerűnek látszik.

Az alaptípust képviseli a Tiszántúl tanyavilága. Csanád—Csongrád és Békés megyék egész területén (kivéve Szarvas tanyáit), továbbá Hajdú és Szolnok megyék egy részén s végül Pest megye némely részein találhatjuk azt a tanyarendszert, mely minden külön szín nélkül mutatja a tanyáknak azt a típusát, melyet elméleti fejtegetéseinkben is, történeti áttekintéseinkben is elsősorban szem előtt tartottunk. Hódmezővásárhely e tanyatípusnak az iskolapéldája abban is, hogy az egyes tanyák legtisztábban maradtak meg termelő üzemnek, abban is, hogy a törvényhatósági jogú város tanyáival együtt magabazárt organikus egységet képez.

A Tiszántúl tanyáinak már külső képe is híven példázza a gazdasági szerepet, melyet betöltenek. Kerítetlen tágas tanyaudvarok, a lakóépület teljesen egyszerű, sőt gyakran szükségépféményszerű kivitele, a gazdasági épületek kiterjedt csoportja, végül pedig az a körülmény, hogy egészen ritka kivételtől eltekintve minden tanyában csak egy lakószoba van, — vagy ha kettő van, akkor egyik a gazdáé, másik a tanyásé — félreérthetetlenül utalnak a tanyák termelő szerepének elsőrendű és a fogyasztás funkcióját maga alá rendelő minőségére. Egészen különleges, de nem kevésbé jellemző

vonás, hogy a lakóépület külső frontja sehol sem, vagy csak egészen kivételes esetekben nyer olyan kiképzést és díszítést, mint a városi, vagy a falusi há. A nyugateurópai Einzelhof-fal összehasonlítva e tanyák külső képét, lehetetlen, hogy szembe ne tűnjék valami gyökeres különbség, még akkor is, ha a mezőgazdasági kultúra fejlettségi különbségét számításba vesszük.

Természetes következménye a tanyák kialakulásában érvényesülő tendenciának az is, hogy a tanyák közszükségletei egészen mások, mint a város-falué s ennél fogva a közszükségletek ellátásának azon üzemei és szervei hiányoznak, amelyek a lakással, a fogyasztással függenek össze. Nincs templom és nincs piac és üzletek, nincsenek közigazgatási szervek, nincs temető, és iskolák is csak egészen újabb keletűek, van ellenben kovács, bognár, malom, marhalevelírás és van a primitív viszonyokhoz képest fejlett összeköttetés a várossal, ahol mind e szükségletek kielégíthetők.

A gazdasági funkcióknak olyatén területi megosztása, amelyet a tanyák képviselnek, szükségszerűen valamilyen kooperációt, valamilyen társulást tételeznek fel, mivel egyetlen egyén a mezőgazdasági termelés organikus természeténél fogva a termelés munkáit csak úgy láthatja el, ha állandóan benne tartózkodik. Elméleti fejtegetéseinkben rámutattunk a két tanyai közösség természetére, melyek lehetővé teszik a (egyik az összetartozás, másik a szerződéses) tanyai termelést a városbeli lakás fenntartásával. Egyik a családi összetartozás, másik a szerződéses tanyaközösség. Mind jogi formában, mind eredményben lényeges különbség van a két kooperáció közt, azonban a gazdasági rendeltetésük tökéletesen azonos.

A családi közösség révén előálló gazdasági egység aképen tagozódik, hogy a nyugalomba vonult termelő továbbra is megtartja földje tulajdonát, s a városi házban élve, azon szolgáltatásokból tartja fenn magát, melyet tanyán lakó gyermekei adnak neki a föld használatáért. Eképen az a helyzet áll elő, hogy egy távolabban értelmezett család tulajdonában, illetve birtokában egy ház és hozzátartozó föld áll. A városban laknak állandóan a már nem termelő idősebb szülők s ugyane ház a tanyán tartózkodó gyermekeknek is otthona, bár időben többet tartózkodnak a tanyán. Viszont a tanyán laknak a fiatalok, hogy majd gyermekeik felnőttével, s szülőik halála után ők költöznek véglegesen a városi lakásba.

A szerződéses tanyaközösség munkabérvizsny alapján teremti egységet.

A városban lakó tanyabirtokos termelési üzemének gondozására rendszerint egy családot szerződtet, melynek tagjai munkaképességük határáig kinnélnek a tanyán (azután ők is hazaköltöznek). A gazda és családtagjai csak munka idején járnak ki és számukra egészen ideiglenes, vagy csak nyári tartózkodásra alkalmas lakórészek tartatnak fenn.

A tiszántúli tanyák jellemzett struktúrája teszi lehetővé a ter-

melés és fogyasztás funkcióinak azon sajátos megoszlását, amelyet Gesztelyi Nagy László „kétlakiságnak“ nevezett.

A termelés a tanyán folyik. Még a saját háztartás használatára szolgáló javakat is nagyrésztben a tanya szállítja. A termés raktározása is általában a tanyán történik, csak a féltettebb javakat őrzik a városi ház raktárában (búza, gyümölcs). A termelés folytatása mellett csak a legszükségesebb fogyasztás történik a tanyán: a termelés által többé-kevésbé korlátozott étkezés és alvás.

A termelés és fogyasztás jellemzett elválása nyilvánvalóan időszakossá teszi az egyik-egyik helyen való tartózkodást és állandó közlekedést idéz elő a két üzem között. Ez az időszakosság és a közlekedés a tanyai üzem struktúrális betagolódásának megfelelően különböző. Kivétel nélkül minden tanyáról hazajárnak a városba hetenként többször is, de vasárnap feltétlenül (s nem a kocsibeállón szállnak meg, hanem ki-ki abban a házban, amelyhez tartozik). Hosszabb lejáratú időszakosság a nyári tanyai és a téli városi tartózkodás. Nyáron feltétlenül kinn tartózkodik állandóan — eltekintve a heti hazajárásoktól — a családi tanyákon az egész fiatalabb család s gyakorta a cselédes tanyán a gazda s ritkábban a felesége. Ősszel hazaköltözik a családi tanyákról gyakran a gazdaasszony és az iskolásgyermek, ritkán a gazda s mindenesetre a fölserdült leány; cselédes tanyáról pedig mindenesetre a gazda egész családjával. És a leghosszabb lejáratú időszakosság az egy ember életében egyszer történő ilyen helyváltoztatás: a családi tanyáknak azon rendje, hogy a munkaképesség határáig a tanyán tartózkodik a fiatalabb gazda — eltekintve a heti és téli-nyári kisebb helyváltoztatásaitól — s öregségére végérvényesen a városba költözik, átadván helyét gyermekeinek.

A tiszántúli tanyáktól nem jelenlegi állományukban, de történeti előzményeikben különböznek a kertes városok tanyái.

A Hajdúság és a Nagykúnság városai az állattenyésztő városoknak rendkívül érdekes formáját alakították ki a túlnyomó állattenyésztés korában, s ez a forma egyenes elődje a mai tanyáknak. Györffy István településföldrajzi és etnográfus szempontú feldolgozásaiban is példásan kitűnik a kertes városoknak a különleges gazdasági organizáltsága, melynek révén jól beillik gondolatmenetünkbe a kertes városok gazdasági rendjének megvilágítása.

A falut úgy szokták jellemezni, hogy egynemű agglomerációja és végső ellentéte e településformának a nagyváros organizált különeműsége. A tanyák jellemzésénél kivilágosodott, hogy az alföldi mezőváros tanyáival együtt szintén egy különlegesen organizálódott települési és gazdasági egység. A kertes városok adják a példát az olyan mezővárosi alkatra, mely tanyák nélkül is hasonlóan organikus egység. Történt pedig e szerveződés a következőképen: a telelő jószágállomány védelméül szolgáló város körüli aklok és karámok idővel istálló és takarmányraktározást, trágya fölhalmozást, s egyéb mezőgazdasági munkát és eszközt magukban foglaló termelési

üzemekké, „kertekké“ alakultak. A belső városrész házai megmaradtak csak lakóhelyül és minden ház kiegészült egy-egy városszéli termelőüzemmel, a „kerttel“.

A határ külső részeinek feltörése alkalmával nem történt egyéb, minthogy a kertek kikerültek a szántóföldre. Az ekép létrejött tanyák azonban sem külsejükre, sem funkciójukra nézve nem különböztek, és nem különböznek lényegesen ma sem a tiszántúli tanyáktól. Eltérő külső rend és némiképpen megváltozott szerep jellemzi azonban a délvidéki szállásokat, (Bács, Torontál vm.) és a szarvasi sortanyákat nem különben a nyírségi bokortanyákat. Jellemző mindezekre a különleges tanyákra, hogy egyformán szláv, vagy erősen szlávos települések, s mindenikben ráismerhetünk a szláv sor, illetve a körfalvak egy-egy jellemvonására.

Két különbség van a tisztántúli tanyák és e háromféle különleges tanyák között: egyik a külső rend, másik a betöltött szerep változatossága. A két eltérő jellemvonás összefüggésben van egymással és egyező oknak a következménye.

A délvidéki szállások és a szarvasi sortanyák egyaránt sortelegülések, vagy legalább is sorépületek, tehát külsejükkel is elárulnak egy falu felé mutató tendenciát. Ugyanígy a nyírségi bokortanyák határozottan utalnak bizonyos faluszerű minőségre.

Valóban a gazdasági szerep, melyet e különleges tanyák betöltenek, nem annyira élesen termelési, mint a tiszántúli tanyáké. Fokozottan lakottak e tanyák s ennél fogva a fogyasztással összefüggő szükségleteik számosabbak. Legkevésbé eltérő a tisztántúli tanyáktól a bánáti és a bácskai szállások, inkább eltérnek a szarvasi sortanyák és leginkább a nyírségi bokortanyák. Ezek a tanyaformák átmenetet képeznek a tanya és a sor-, illetve a halmazfalvak és a szóránfalvak között.

Láthatóan kimaradt felsorolásunkból Pest megye. Ezen a területen kisebb részben vannak a Tiszántúlhoz hasonlatos tanyák (Kecskemét, Kiskúnhalas, és Kiskúnfélegyháza). Nagyobb részben pedig szőlős és gyümölcsös tanyák Einzelhof-szerű telepekkel vegyesen. Mindezekből az illető típus taglalása alkalmával szólunk.

Számra és gazdaságpolitikai jelentőségre nézve nem foghatók a szántóföldi tanyákhoz a szőlős tanyák, azonban gazdaságelméleti jelentőségük épp olyan. Minden szőlőtermő vidéken ismeretes megoldás a szőlőstanyák építése — gyakran pincével és a prэшázal kiegészítve — avval a rendeltetéssel, hogy a szőlőművelési eszközöknek őrzőhelye legyen s szállás a szőlőmunkák idején, esetleg hosszabb időre szőlő lakás a kapásnak. E, tanyaoknak nem igen nevezett, tanyaforma külső jegyeiből és rendeltetéséből kitűnik a szántóföldi tanyákkal való szerepbeli azonosság. Ezek is termelő üzemek: a szőlőművelés üzeimei. A prэшáz és a pince ugyane funkciónak eszközei és helyei és a borkezelés és raktározás nem kevésbé termelési földadatait szolgálják.

A Duna—Tisza köz homoktalaján a szőlő, gyümölcs és gabona

vegyes termelésének vidékén a szőlőstanyák egyben szántóföldi tanyák is és magukban foglalják mind a kertészeti termelés, mind a szántóföldi termelés instrumentumait: pincét, prэшházat, istállót, gabonarakárokat stb. E duna—tiszaközi tanyák sokoldalú, de főképpen intenzív termelés folytán a sor- és bokortanyák mértékében lakottak és határozott tendenciát mutatnak a szóróványfaluvá fejlődés felé. Figyelemreméltó, hogy ezen a vidéken található a legtöbb tanyaközpont.

3. A majorok előfordulása meghaladja a tanyák földrajzi elterjedtségét és a közvélekedés is általánosabb és más természetű jelenségnek tartja, mint a tanyát, mégis foglalkoznunk kell vele, mert sokban rokon a tanyával, és mint külterületi lakott hely, mindenesetre jól illik gazdaságelméleti fogalmaink közé.

Mindenekelőtt észre kell vennünk azonban, hogy major név alatt nem egyértelmű jelenségek foglaltatnak össze. A major név mindenesetre nagyobb jelent és ott, ahol a tanyák divatosak, a nagyobb tanyát nevezik majornak, ahol pedig az Einzelhof-ok, ott a nagyobb Hof-ot nevezik Mayerhofnak. Ezzel az észrevétellel már rá is mutattunk a majorok két fajtájára. Egészen más értelmű az a major, mely birtokosának állandó lakóhelye és munkahelye, mint az, amely legfőbb nyaralóhelye birtokosának s alkalmazott vezetése alatt áll.

A birtokos állandó lakó- és munkahelyeül szolgáló major sajátlagos telep, mely az Einzelhof-hoz áll közel. Viszont az, amely birtokosának csak ideiglenes lakóhelye és egyáltalában nem munkahelye, olyan tanya, mely nagyra, esetleg óriásra növekedett, de lényegében meg nem változott.

A tanya-major igen közel áll a cselédes tanyához, illetve nem más, mint annak megnagyobbodott alakja. Mind birtokosának, mind pedig a vezető alkalmazottaknak csak ideiglenes lakóhelyeül szolgál. És pedig: a birtokosnak nyaralóhely, s mint ilyen a városi lakással összefüggő luxus fogyasztóhely, ellenben vezető alkalmazottainak munkahely, munkaképességük végeztéig s addig lakóhely is számukra, több kevesebb ideiglenességgel. Viszont a cselédség számára termelőüzem és lakóhely egyben, azonban bármily lakott is legyen egy tanyamajor és bármily mértékben legyen is ellátva közjavakkal soha sem lesz belőle falu. Nem pedig azért, mert a falu egynemű termelő üzemeket egybefoglaló házaknak agglomerációja, viszont a major mindenkor organizált egység, mely tisztí és cselédlakásokból és ezektől külön tartott együzemű termelőkeretből áll.

A majorok másik változata nem egyéb, mint megnagyobbodott Einzelhof. Birtokos és alkalmazottak számára egyaránt termelőüzem és végleges lakóhely. Óriásra növekedve sem válik belőle falu, ugyanazon okok miatt, mint a tanyamajorból.

A kétféle major és egyáltalán a majorok földrajzi elterjedtsége európszerte általános. Egyetlen szabályszerűség az elterjedésben,

hogy a kisebb tanyák vidékén, tehát a magyar Alföldön is több a tanyamajor és az Einzelhof, vidékeken számosabb a Mayerhof.

4. A szórványfalu gyökeresen eltér a tanyáktól minden tekintetben, de mert közönségesen tanyának tekintik ezt is, s mert a tanya vidékeken is előfordul, szükséges kiegészítése a tanyáról szóló fejtegetéseinknek.

Előre kell bocsátanunk, hogy magyar földön nem eredeti településforma, hanem későbbi kitelepülésekből származik és pedig olyanokból, melyek különleges okokból nem lehettek tanyák. Ezzel szemben a nyugati szórványtelepek eredeti megszállásokból származnak s létrejöttüket etnikai, társadalmi és földrajzi okoknak köszönik. Általánosságban a germánok, kelták és finnek településformája s társadalmi oka a familiáris családi szervezet és a földrajzi föltételek akként játszottak közre, hogy mindenik olyan helyeken lőtt létre, ahol a telep erős tagoltsága folytán településtömbök nem alakulhattak ki, viszont szigetszerű telepekre alkalmasnak mutatkozott. (Alpesek, Skandinávia, Észak-Hollandia lápszigetei és Finnország tóvilága.)

A nagy Alföldön egyetlen hely van, ahol a település belső törvényei folytán földrajzi okokból keletkezett szórványfalu: Pest megye déli részén, Tompa és Kelebia. A terep ezen a vidéken rendkívül változatos, tavak, vizenyős rétek, földhátak, homokfoltok és ligetek váltják egymást. Összefüggő telep nehezen jöhetett létre ezen a helyen, Tompa pl. egy hosszan elnyúló láp partján keletkezett, sok kilométer hosszúságban, viszont Kelebia ugyanazon láp szigetcskéin jött létre.

Különleges szórványfalut alkotnak a szegedi tanyák. Kialakulásukat a város különleges birtokpolitikája idézte elő. Míg az Alföldön az összes többi városok a föld- és házbirtokok járandóságául osztották ki a város tulajdonában levő területeket, amikor a földtörés szüksége felmerült, addig Szeged város magántulajdonába vette a legelőket és pénzügyi szükségleteihez mértén adta bérbe fokozatosan, legnagyobbbrészt 10—15 holdas parcellákban. Természetesen a bérleten tanyát építő földművelő egészen más feltételek között építette tanyáját, mint a föld- és házbirtokos gazda. Gazdasági ereje legtöbbször a bérösszeget és a legszükségesebb beruházást is alig futotta. Nemhogy városbeli háza mellett tanyai épületeket emelhetett volna, hanem házát is el kellett adnia, hogy bérelt földjén a termelés föltételeit megteremtse. A szegedi bértelre tanyát építő népessége kitelepült a városból és minden városbeli bázis hátrahagyása nélkül rátette egész életét kisebb, vagy nagyobb bérletére.

Természetes, hogy az ekép létrejött tanyák más fejlődésnek indultak, mint a Tiszántúliak. Az alsó- és felsővárosi házak pontos másai lettek belső berendezésben és külső díszítésben egyaránt. A városbeli parasztházzal egyértelmű termelő-fogyasztóüzemmé váltak s az anyavárossal csak annyi kapcsolatuk maradt meg, amennyiben minden falu függ városától, melynek hatóterületébe tartozik.

Kezdetben a bérföldek között magántulajdonban álló tanyák épügy termelőüzemként fejlődtek, mint a tiszántúliak. Azonban a bértanyák szükséglete folytán előálló külterületi közművek e tanyákat is Einzelhof-szerű átalakulásra csábították. Az történt, hogy kisebb birtokú gazdák földadták a városi lakóház fenntartásának gondját és lakásukat véglegesen a tanyán rendezték be. Az eképen megsokasodott lakótanyák most már kikerülhetetlenül a falvakhoz hasonló igényeket támasztottak a közszolgáltatások iránt. Eképen jöttek létre a központok, mint a faluminőség ékesen szóló bizenyságai.

A teljesen faluszerű fejlődés azonban nem semmisítette meg végképpen a már-már ösztönös mélységekre ereszkedő tanyás megoldás hagyományát. Központhoz távoleső tanyák nem ritkán mégis megmaradtak túlnyomóan termelési üzemnek, birtokosaik a tanya-központban házat építettek maguknak. Sőt arra is van példa, hogy a gyarapodó bérlő, aki már egyszer elszakadt városától — mintegy visszaütéssel — lakóházat szerez a városban és megteremti azt a funkció megoszlást, amittől egyszer elesett, viszont arra is van példa, hogy a tanyabérlő a központban épít lakóházat, s tanyáját visszafejlesztji termelőüzemmé.

A jellemezett fejlődés odavezetett, hogy ma túlnyomókká lettek a lakótanyák és csak kivételképpen találhatók igazi tanyák, melyekben részben a városban, részben a központban van lakórészüik.

A tanyát építő szegedi bérlőhöz tökéletesen hasonló föltételek között építették tanyáikat a vitézi telkek és a földbirtokreform földhöz jutottjai Minden gazdasági erejük kellett ahoz, hogy a termelésre berendezkedhessenek, fel kellett tehát adniok azt a reményt, hogy városi-falusi lakásukat fenntartsák. Szükségszerű következményképpen ezek a tanyák is épp úgy lakótanyák lettek, mint a szegedi bérlőké. Az ilyen telepes tanyák azonban oly szórványosak, hogy faluszerű magot sehol sem fejlesztettek ki, hanem mindenütt hozzátapadnak a legközelebbi faluhoz, városhoz.

Tömegjelenség ezzel szemben a szőlőtanyákból és a vegyesen kerti szántóföldi tanyákból kialakuló szórványfalvak elsősorban a Duna-Tisza-közén. Egyfelől a mindinkább intenziválódó és több gondot igénylő termelés követelt meg mind több és több kinttartózkodást a termelő üzemben, másfelől pedig a birtokelaprozódás folytán szűkösebben élő birtokos számára mind nagyobb és nagyobb nehézségekkel járt a városbeli lakóház fenntartása. Természetesen megoldásul kínálkozott a szőlős tanyára való kitelepülés.

Az ily módon való kitelepülés egyre erősödő irányzatot mutat s helyenként már szabályszerű falumagvat hozott létre. (Cegléd, Kecskemét telepei.)

Hasonló folyamat a szántóföldi tanyáknak az átalakulása helyenként lakó tanyákká. Ható okul ezeknél is a birtok elaprozó-

dás, illetve a városi lakás fenntartásának gazdasági lehetetlenülése szerepel egyfelől, másfelől pedig nem annyira a termelés intenzíválódása, mint inkább a várostól való nagy távolság, illetve az ebből származó közlekedési nehézségek. Helyenként valóságos szórványfalut eredményezett e folyamat, a falunak megfelelő közszolgáltatási igényekkel (Orgovány, Kuncsorba), legtöbb helyen azonban csak a valóságos tanyákat tarkítják, vagy kisebb igényű csoportokat hoztak létre. (Pl. Békés Rosszterdő.)

5. Szétágazó gondolatmenetünk summázásaképpen újólágrá kell mutatnunk a magyar tanya mezőgazdasági üzemminőségére, s az ott lakás ideiglenes és alárendelt természetére s a tanya mezővárosoknak ilyen megoszlás alapján kialakult organikus egységére. Hangsúlyoznunk kell ismételtén továbbá a magyar tanya és a nyugati Einzelhof, illetve egyéb lakótanyák agglomerációjából előálló szórványfalu között fennálló lényegbevágó különbséget: az Einzelhof szétszórt falu, míg a magyar tanya gazdasági funkciók szerint megoszlott falu. Ki kell emelnünk továbbá, hogy a magyar alföldi lakótanyák kevés számúak és különleges geográfiai, jogi és települési okok hatásaképpen jöttek létre s mindeddig csak kivételes telepek maradtak. Végezetül pedig bizonyosságul idézzük az ismertett konkrét tényeket, azon tételünk alátámasztására, hogy a magyar tanya nem településforma, nem is átmenet egy szétszórt településformára, hanem csak a termelés megkövetelte kinntartzkodás és egy megszilárdult rendszer: már-már ösztönös mélységbe ereszkedett gazdasági megoldás.

A magyar tanyának itt kifejtett magyarázata nem támaszkodhat irodalmi hagyományokra. Az újabb magyar tanyairodalom a település — földrajz által kimélyített empirikus, — laikus tanyafogalom kritikátlan átvételét tette kötelezővé, miáltal útját vágta minden hívebb földkerítésnek.

Egyetlen irodalmi nyomra hivatkozhatunk, mely könyvtárak mélyére szorulva őrzi felfogásunk első kimondását. Tessedik Sámuel a szemtanu hitével bizonyít az egyetlen lehetséges magyarázat mellett: „a paraszt által látja azt, hogy lehetetlenség a háztól oly igen távol mezőnek és gazdaságnak illendőképp gondját viselni s azáltal akar magának segíteni, hogy a falutól egy, két, három mérföldnyire is úgynevezett szállást, házat és istállót építtet, ahová gabonáját a messzevaló jószágról s mezőről összehordatván, marháit is ott teletti; röviden: majd minden gazdaságbeli dolgát ott viszi végbe.”

Erdei Ferenc